

Appendices

For the first time, the Child Behavior Checklist was used to investigate whether externalizing problem behaviors can be assessed in children as young as 1 year old.

Changes from pretest to posttest were assessed in 1½-hour laboratory sessions to test the effectiveness of the VIPP-SD intervention program.

Het is de bedoeling dat uw kind dit doosje rozijntjes met de daarop geplakte bloem pas aan het einde, over ongeveer 10 minuten, krijgt.

We willen graag kijken hoe kinderen van deze leeftijd er mee omgaan als ze iets niet direct mogen hebben.

Als u het idee heeft dat het niet anders gaat, kunt u het ook eerder geven, maar het liefst pas aan het einde.

Maternal discipline strategies were assessed during the laboratory sessions in a 10-minute 'don't' task, in which the child was not allowed to have a treat (box of raisins).

Each intervention session started with videotaping standardized mother-child interactions to be used for video feedback in the next home visit.

Hundreds of videotaped laboratory episodes were coded by independent observers who were unaware of each dyad's experimental condition.

Appendix A

Samenvatting
(Summary in Dutch)

Externaliserende problemen bij 1- tot 3-jarige kinderen

Screening, interventie en de invloed van temperament¹

Introductie

Opvoedingsondersteuning staat de laatste tijd erg in de belangstelling. Negatieve ontwikkelingen in de maatschappij worden toegeschreven aan problemen in de opvoeding, wekelijks worden op televisie verschillende opvoedprogramma's uitgezonden en de Nederlandse overheid investeert doelgericht in programma's voor opvoedingsondersteuning. Hoewel er steeds nieuwe ondersteuningsprogramma's worden geïmplementeerd, blijven vragen over de kwaliteit en de effectiviteit ervan helaas vaak onbeantwoord. Zo is de theoretische basis van sommige programma's twijfelachtig. Ook worden programma's geïmplementeerd zonder eerst te zijn geëvalueerd, of zit effectiviteitsonderzoek methodologisch niet goed in elkaar.² Opvallend is daarnaast dat programma's ter voorkoming of vermindering van gedragsproblemen zich voornamelijk richten op schoolkinderen of adolescenten, terwijl uit onderzoek blijkt dat gedragsproblemen al op zeer jonge leeftijd voorkomen.³ Preventieprogramma's op jonge leeftijd blijken bovendien nog de meeste kans van slagen te hebben.⁴ Er is dan ook behoefte aan systematisch ontwikkelde interventieprogramma's gericht op het voorkomen van gedragsproblemen op jonge leeftijd, opgezet vanuit een duidelijke theoretische achtergrond en met aangetoonde effectiviteit.

Het belangrijkste doel van dit proefschrift is het onderzoeken van de effectiviteit van een opvoedingsondersteuningsprogramma gericht op het verminderen van externaliserende gedragsproblemen (bijvoorbeeld ongehoorzaamheid, driftbuien, slaan) bij 1- tot 3-jarige kinderen. De *Video-feedback Intervention to promote Positive Parenting and Sensitive Discipline* (VIPP-SD) beoogt externaliserende problemen te verminderen door het verhogen van de ouderlijke sensitiviteit en het verbeteren van ouderlijke disciplineringsstrategieën. Deze VIPP-SD-interventie is tot stand gekomen op basis van wetenschappelijke inzichten over de oorsprong en ontwikkeling van externaliserende problemen bij jonge kinderen. De uitgevoerde effectiviteitsstudie (SCRIPT; *Screening and Intervention of Problem*

1 Voor een volledig overzicht van referenties, zie de betreffende hoofdstukken in dit proefschrift

2 Zie Hinshaw, 2002; Kendziora, 2004

3 Zie bijvoorbeeld Achenbach & Rescorla, 2000; Briggs-Gowan, Carter, Skuban, & Horwitz, 2001

4 Zie Kendziora, 2004

behavior in Toddlerhood) voldoet aan de methodologische voorwaarden om gevonden effecten ook daadwerkelijk aan de interventie toe te schrijven (o.a. een grote steekproef, een gerandomiseerd en longitudinaal design met een voor- en nameting, een 'dummy-interventie' voor de controlegroep).⁵ Binnen de SCRIPT-studie kunnen verschillende onderzoeksvragen beantwoord worden. De vragen die in dit proefschrift zijn onderzocht, luiden:

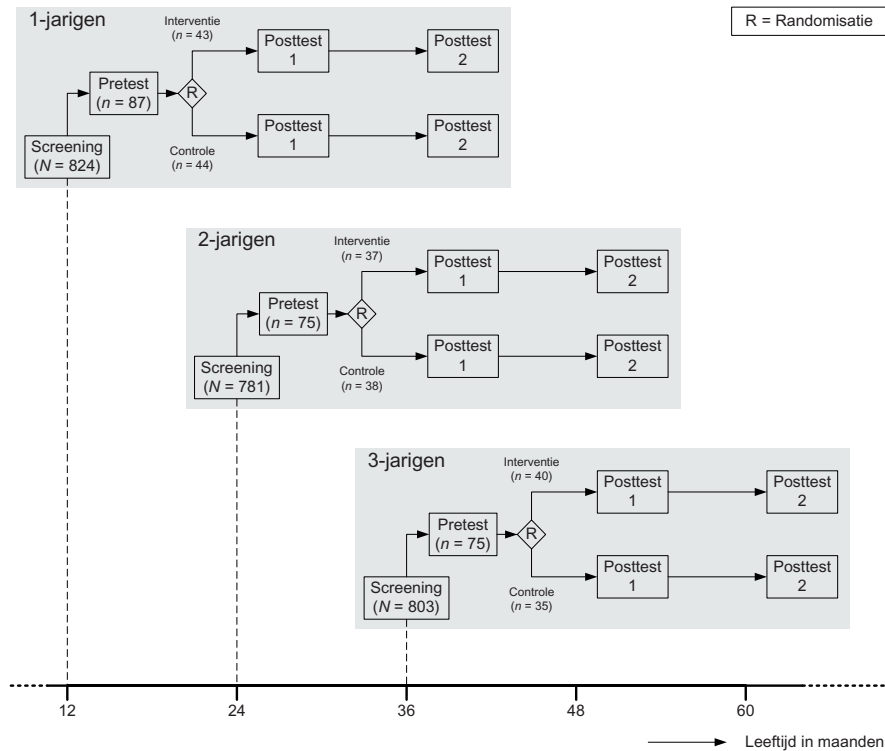
1. Kunnen externaliserende gedragsproblemen (zoals agressief, overactief en oppositioneel gedrag) al worden vastgesteld bij kinderen van 1 jaar oud?
(*Hoofdstuk 2*)
2. Is temperament, dat wil zeggen de gedragsstijl van een kind, een moderator van het verband tussen ouderlijk disciplineren en externaliserende gedragsproblemen bij kinderen van 1 tot 3 jaar?
(*Hoofdstuk 3*)
3. Is de VIPP-SD-interventie effectief in het verbeteren van de ouderlijke sensitiviteit en disciplineringsstrategieën, en in het verminderen van externaliserend probleemgedrag bij kinderen van 1 tot 3 jaar?
(*Hoofdstuk 4*)

De SCRIPT-studie

De SCRIPT-studie bestond uit een screening in een grote steekproef uit de algemene bevolking, gevolgd door een voormeting, een interventie (of controleconditie) en twee nametingen, bij een geselecteerde groep van 1- tot 3-jarige kinderen die relatief veel externaliserende gedragsproblemen vertoonden (zie Figuur A, op pagina 123).

Verschillende gemeenten in de omgeving van Leiden hebben adressen verstrekt van gezinnen met een kind van 1, 2, of 3 jaar oud. Deze gezinnen ontvingen een vragenlijst voor de ouder die de meeste tijd met het betreffende kind doorbrengt (de 'primaire' ouder) en een vragenlijst voor de zogenoemde 'tweede' ouder. In totaal stuurden 2408 primaire ouders (52%) de vragenlijst ingevuld retour. Van 87% van deze kinderen werd ook de vragenlijst van de tweede ouder teruggestuurd. In de meeste gevallen was de primaire ouder de (biologische) moeder en de tweede ouder de (biologische) vader; de meeste kinderen (95%) woonden bij beide biologische ouders. Het opleidingsniveau van de deelnemende ouders was over

5 Zie Bakermans-Kranenburg, Van IJzendoorn, & Juffer, 2003

Figuur A: Opzet van de SCRIPT-studie⁶

het algemeen hoog (in 65% van de gezinnen had minimaal één van de ouders een opleiding op HBO-niveau of hoger) en alle gezinnen hadden een Nederlandse achtergrond.

De screening van de kinderen voor de interventiestudie vond plaats met de *Child Behavior Checklist*⁷, een vragenlijst naar probleemgedrag bij kinderen van 1½ tot 5 jaar. De kinderen met de 25% hoogste scores op de schaal Externaliserende Problemen werden geselecteerd en uitgenodigd voor de interventiestudie. Samen met hun moeder (de primaire ouder) brachten de kinderen een bezoek aan de spelkamer van de Universiteit Leiden voor een gestandaardiseerde voormeting, die met videocamera's werd vastgelegd. Tijdens het bezoek deden moeder en kind verschillende spelletjes en opdrachten om diverse constructen te meten, zoals sensitiviteit, disciplineren, agressie en temperament. De video-opnamen werden naderhand door onafhankelijke observatoren, die niet op hoogte waren van de experimentele conditie of andere gegevens van het moeder-kind-paar,

6 Zie Van IJzendoorn & Juffer, 2000

7 Achenbach & Rescorla, 2000

gecodeerd. Na de voormeting werden de kinderen aselekt toegewezen aan de interventie- of de controlegroep. De interventiegroep kreeg zes huisbezoeken en parallel daaraan werden zes telefoongesprekken met de controlegroep gevoerd. Ongeveer een jaar na de voormeting kwam zowel de interventie- als de controlegroep weer naar de spelkamer van de Universiteit Leiden voor een nameting, die vergelijkbaar was met de voormeting. In totaal hebben 237 kinderen meegedaan aan de gehele interventiestudie (87 1-jarige kinderen, 75 2-jarigen en 75 3-jarigen).

De VIPP-SD-interventie

De VIPP-SD-interventie maakt gebruik van een videofeedbackmethode die in eerdere onderzoeken effectief is gebleken in het verhogen van de sensitieve responsiviteit van ouders⁸: de *Video-feedback Intervention to promote Positive Parenting* (VIPP). Sensitieve responsiviteit verwijst naar het juist opmerken van signalen van een kind en daar prompt en adequaat op reageren. Voor de SCRIPT-studie is de VIPP-methode uitgebreid met ondersteuning op het gebied van sensitieve disciplineren (resultierend in VIPP-SD), dat wil zeggen: invoelend, duidelijk en consistent zijn bij het disciplineren van een kind. Door ook expliciet aandacht te besteden aan adequate disciplineringsstrategieën wordt beoogd te voldoen aan de behoeften van de specifieke doelgroep, namelijk gezinnen met kinderen die veel externaliserende gedragsproblemen vertonen.

In het VIPP-programma worden moeder en kind gefilmd tijdens dagelijkse situaties thuis, bijvoorbeeld tijdens het samen spelen. De videoband wordt vervolgens gedetailleerd bekeken door een ondersteuner om commentaar en adviezen voor te bereiden voor het volgende huisbezoek. Tijdens dat huisbezoek bekijken de moeder en de ondersteuner samen de opnamen van het vorige bezoek, bespreekt de ondersteuner met de moeder de verschillende fragmenten en komen adviezen en suggesties aan bod. Naast algemene informatie over de opvoeding en ontwikkeling van kinderen, wordt tijdens elk bezoek specifieke informatie gegeven rondom de thema's sensitiviteit en disciplineren. Tevens krijgen de moeders enkele tips waarmee zij kunnen gaan oefenen in de periode tot het volgende bezoek. De VIPP-interventie wordt uitgevoerd door een getrainde ondersteuner, met behulp van een gedetailleerde handleiding. In deze handleiding zijn de opbouw, thema's, tips en opdrachten voor moeder en kind voor elk huisbezoek vastgelegd. Op deze manier krijgt elk gezin hetzelfde gestandaardiseerde VIPP-programma.

8 Zie bijvoorbeeld Juffer, Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg, in druk

Hoewel de basis van de interventie daarmee voor ieder gezin gelijk is, wordt de feedback bij de videobeelden afgestemd op het specifieke moeder-kind-paar.

Het VIPP-SD-programma bestaat in totaal uit zes huisbezoeken. De eerste vier bezoeken vinden elke maand plaats, de laatste twee (zogenoeten 'herhalingsbezoeken') om de twee maanden. Tijdens deze laatste twee bezoeken worden ook de vaders uitgenodigd. De betrokkenheid van vaders kan de invloed van een interventie vergroten, bijvoorbeeld door hun steun aan de moeders om datgene wat zij tijdens de interventie geleerd hebben ook in het dagelijks leven toe te passen. Ook met het overhandigen van een brochure aan het einde van het interventietraject wordt beoogd interventie-effecten te versterken. In deze brochure staan alle tips die in de interventie aan bod zijn gekomen, zodat ouders na afloop van het interventietraject de informatie kunnen nalezen. Parallel aan het VIPP-SD-traject worden met de moeders uit de controlegroep zes telefoongesprekken gevoerd, waarin geen begeleiding of opvoedingsadvies wordt gegeven. Doordat er gerichte vragen worden gesteld over de algemene ontwikkeling van de kinderen (bijvoorbeeld eten, slapen en spelen), wordt voorkomen dat de moeders opvoedingsadvies vragen. Wanneer dit wel gebeurt, worden de moeders doorverwezen naar hun huisarts of bijvoorbeeld een consultatiebureau.

Externaliserende gedragsproblemen bij 1-jarige kinderen

Vroeger ging men er vanuit dat externaliserende gedragingen van jonge kinderen (bijvoorbeeld veel aandacht vragen, schreeuwen, slaan) 'bij de leeftijd' horen en vanzelf weer overgaan. Uit onderzoek blijkt echter dat sommige kinderen deze gedragingen wél blijven vertonen. Bovendien is aangetoond dat kinderen die op jonge leeftijd veel externaliserende problemen vertonen ook een grote kans hebben op diverse problemen op latere leeftijd, bijvoorbeeld leerproblemen, delinquent gedrag, of depressie.⁹ Om te voorkomen dat externaliserende problemen een levenslange zorg worden, is interventie op een zo vroeg mogelijke leeftijd erg belangrijk. Veel onderzoek naar externaliserende problemen bij jonge kinderen heeft zich gericht op 2- en 3-jarige kinderen, maar onlangs hebben enkele studies aangetoond dat externaliserende gedragsproblemen al voorkomen bij kinderen van 1½ jaar oud.¹⁰ Twee studies duiden er zelfs op dat deze gedragingen kunnen voorkomen bij kinderen van 1 jaar oud.¹¹

9 Zie bijvoorbeeld Campbell, Shaw, & Gilliom, 2000; Mesman & Koot, 2001

10 Zie bijvoorbeeld Achenbach & Rescorla, 2000; Mathiesen & Sanson, 2000

11 Carter, Briggs-Gowan, Jones, & Little, 2003; Tremblay et al., 1999

In *hoofdstuk 2* is onderzocht of externaliserende problemen inderdaad al kunnen worden vastgesteld bij 1-jarige kinderen en of zo'n meting ook werkelijk iets zegt over de ontwikkeling van een kind. Nagegaan is of de verschillende externaliserende gedragingen voorkomen bij 1-jarige kinderen (en zo ja, in welke mate), of beide ouders hetzelfde gedrag van hun 1-jarige kind rapporteren en of de mate van het probleemgedrag op 1-jarige leeftijd iets zegt over datzelfde gedrag een jaar later. Ook is onderzocht hoe de externaliserende gedragingen zijn ingebed in de omgeving van 1-jarige kinderen. Deze uitkomsten zijn vergeleken met die van 2- en 3-jarige kinderen, bij wie het bestaan van externaliserende gedragsproblemen evenals de relevantie ervan alom is geaccepteerd. Ten eerste bleek de *Child Behavior Checklist* op eenzelfde wijze het probleemgedrag van 1-jarige kinderen te meten als van 2- en 3-jarigen, en bovendien op een betrouwbare manier. Ten tweede bleken de meeste externaliserende gedragingen al voor te komen bij 1-jarige kinderen, maar over het algemeen in iets mindere mate dan bij 2- en 3-jarige kinderen. Ten derde stemden ouders overeen in hun rapportage van de externaliserende gedragingen van hun 1-jarige kind en werd er stabiliteit gevonden van de externaliserende problemen op 1-jarige leeftijd en een jaar later. De overeenstemming tussen beide ouders en de stabiliteit van het probleemgedrag bleken iets lager bij 1-jarigen dan bij 2- en 3-jarige kinderen. Tot slot bleek het externaliserende gedrag van 1-, 2- en 3-jarige kinderen over het algemeen samen te hangen met dezelfde omgevingskenmerken. Dit wijst er op dat externaliserende gedragsproblemen in deze drie leeftijdsgroepen eenzelfde betekenis hebben en dat de ontwikkeling van de gedragsproblemen voortkomt uit vergelijkbare (omgevings)processen. Al met al duiden deze resultaten op het belang van verder onderzoek naar externaliserende gedragsproblemen op heel jonge leeftijd en naar het ontwikkelen van preventieve interventies voor deze jonge kinderen.

Temperament en de ontwikkeling van externaliserende gedragsproblemen

Met het temperament van kinderen worden de individuele verschillen tussen kinderen bedoeld wat betreft hun gedragsstijl, die in oorsprong een biologische basis heeft. Het temperament van een kind blijkt mede bepalend te zijn voor de ontwikkeling. Een kind kan vanwege zijn temperament geneigd zijn tot bepaalde gedragingen, zoals agressief of overactief gedrag. Ook kan het temperament van een kind bij anderen bepaald gedrag oproepen, bijvoorbeeld irritatie of een hardhandige opvoeding. In de *differential susceptibility*-theorie¹² wordt bovendien

12 Belsky, 1997a, 1997b, 2005

benadrukt dat sommige kinderen vanwege hun temperament meer beïnvloedbaar zijn door de omgeving dan andere kinderen. Of een kind bepaald gedrag zal gaan vertonen als gevolg van invloeden uit zijn omgeving, hangt volgens deze theorie af van het temperament van het kind. Zo zullen sommige kinderen vanwege hun temperament ontvankelijk zijn voor negatieve omgevingskenmerken en als gevolg daarvan externaliserende problemen gaan vertonen. Resultaten van verschillende onderzoeken suggereren dat kinderen met een moeilijk temperament of kinderen met een hoge mate van negatieve emotionaliteit het meest ontvankelijk zijn voor omgevingsinvloeden.¹³

In *hoofdstuk 3* is de *differential susceptibility*-theorie empirisch getoetst. Er is onderzocht of het temperament van een kind de relatie tussen ouderlijk disciplineren en het vertonen van externaliserende gedragsproblemen modereert. Anders gezegd, er is onderzocht of de relatie tussen disciplineren en externaliserende problemen verschillend is voor kinderen met een moeilijk en kinderen met een relatief gemakkelijk temperament. Het bleek inderdaad zo te zijn dat kinderen met een moeilijk temperament meer te beïnvloeden zijn door de manier waarop hun moeders disciplineren, zowel in positieve als in negatieve zin. Voor kinderen met een relatief gemakkelijk temperament maakte het niet zo veel uit op welke manier hun moeders disciplineerden. Wanneer moeders veel gebruik maakten van de negatieve disciplineringsstrategie 'verbieden', vertoonden kinderen met een moeilijk temperament meer externaliserende problemen dan kinderen met een gemakkelijker temperament. Maar kinderen met een moeilijk temperament vertoonden ook minder externaliserende problemen en minder agressief gedrag dan kinderen met een relatief gemakkelijk temperament wanneer hun moeders veel gebruik maakten van de positieve disciplineringsstrategie 'afleiden'. Dit werd zowel gevonden op basis van rapportage door de moeder, als door het observeren van het gedrag van het kind tijdens het bezoek aan de spelkamer. Ook andere gemeten disciplineringsstrategieën (negatief: autoritair oudergedrag en toegeven; positief: het bekrachtigen van alternatief kindgedrag en het tonen van begrip) vertoonden dergelijke, maar niet-significante, trends in de voorspelde richtingen. Deze resultaten leveren empirisch bewijs voor de *differential susceptibility*-theorie en wijzen er bovendien op dat opvoedingsondersteuning vooral belangrijk kan zijn voor kinderen met een moeilijk temperament. Deze kinderen bleken immers het meest kwetsbaar voor negatieve omgevingsinvloeden en zullen dan ook mogelijk de meeste baat hebben bij positieve veranderingen in oudergedrag.

13 Zie bijvoorbeeld Crockenberg, 1981; Kochanska, 1993; Van den Boom, 1994; Suomi, 1995

Effectiviteit van de VIPP-SD-interventie

Onderzoek heeft uitgewezen dat negatief oudergedrag en een negatieve ouder-kind-relatie samenhangen met de ontwikkeling van externaliserende gedragsproblemen.¹⁴ Belangrijke aspecten in de opvoeding van jonge kinderen zijn sensitieve responsiviteit en adequate disciplineringsstrategieën. De gehechtheidstheorie en de sociaal-leren-theorie besteden uitgebreid aandacht aan deze aspecten van oudergedrag. De gehechtheidstheorie¹⁵ beschrijft dat ieder kind een gehechtheidsrelatie ontwikkelt met zijn primaire opvoeder(s). De opvoeder zorgt voor een gevoel van veiligheid op momenten van o.a. stress en vermoeidheid en biedt een veilige basis van waaruit de omgeving kan worden geëxploreerd. De mate waarin een opvoeder beschikbaar is en adequaat reageert op de signalen van het kind bepaalt de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. Een onveilige gehechtheidsrelatie blijkt samen te hangen met de ontwikkeling van externaliserende problemen.¹⁶ Ook de sociaal-leren-theorie beschrijft hoe kindgedrag wordt beïnvloed door het gedrag van ouders. Als gedrag is beloond en effectief is gebleken, zal een kind dat gedrag ook in de toekomst blijven vertonen. Meer specifiek beschrijft de *coercion*-theorie¹⁷ (die gebaseerd is op de sociaal-leren-theorie) dat het bekrachtigen van negatief gedrag, het niet bekrachtigen van positief gedrag en het inconsistent disciplineren kunnen leiden tot de ontwikkeling van externaliserende problemen. Hoewel de gehechtheidstheorie en de sociaal-leren-theorie een verschillende grondslag hebben, zijn de uitgangspunten met betrekking tot ouder-kind-interacties goed te combineren. De VIPP-SD-interventie is opgesteld op basis van deze theoretische (en empirisch bevestigde) inzichten en de concrete indicaties van welke oudergedragingen centraal moeten staan.

In *hoofdstuk 4* is de effectiviteit van de VIPP-SD-interventie onderzocht. Daarbij ging het om effecten op de houding en ideeën van de moeders, het daadwerkelijke opvoedingsgedrag en het gedrag van de kinderen. Ook is onderzocht of de interventie verschillende effecten opleverde voor kinderen die verschilden in temperament, leeftijd of geslacht. Na de interventie bleek de houding ten aanzien van sensitiviteit en sensitief disciplineren van de interventie moeders te zijn verbeterd in vergelijking met de moeders uit de controlegroep. Ook toonden interventie moeders meer sensitief gedrag bij het disciplineren van hun kind: zij gebruikten meer inductie (dat wil zeggen: uitleg geven aan het

14 Zie bijvoorbeeld Campbell, 1995, 2000; Rothbaum & Weisz, 1994

15 Bowlby, 1969

16 Zie bijvoorbeeld Greenberg, Speltz, DeKlyen, & Endriga, 1991

17 Patterson, 1976, 1982

kind waarom iets niet kan of iets niet mag) en zij toonden meer begrip dan moeders uit de controlegroep. Hoewel de moeders uit de interventiegroep vaker positief disciplineringsgedrag lieten zien dan de controlegroep, gebruikten zij na de interventie niet minder negatief disciplineringsgedrag. Tot slot bleken de kinderen uit de interventiegroep na afloop van de interventie minder overactief gedrag te vertonen dan de kinderen uit de controlegroep. In tegenstelling tot de verwachtingen op basis van hoofdstuk 3, werden er geen verschillen gevonden in de effectiviteit van de interventie voor kinderen met een moeilijk versus een relatief gemakkelijk temperament. Ook waren er geen verschillen voor jongens versus meisjes en jongere versus oudere kinderen. Opvallend is dat de houding en de ideeën van de moeders niet significant samenhangen met het daadwerkelijke gedrag dat zij tijdens de nameting lieten zien. Ook hebben we niet kunnen achterhalen hóe het kindgedrag veranderd is: het (verminderde) overactieve gedrag van de kinderen hing namelijk niet samen met het (veranderde) gedrag van de moeder bij de nameting. De resultaten duiden er op dat de kortdurende, laagdrempelige VIPP-SD-interventie een belangrijke rol kan spelen in het verbeteren van opvoedingsvaardigheden van ouders en het verminderen van probleemgedrag van jonge kinderen.

Beperkingen van het onderzoek

De belangrijkste beperking van het onderzoek betreft de steekproef. De respons was niet erg hoog, gezinnen waren relatief hoog opgeleid en alle gezinnen hadden een Nederlandse achtergrond. Meer onderzoek is nodig naar de generaliseerbaarheid van de gevonden resultaten. Een tweede beperking is het feit dat alleen moeders in het onderzoek zijn betrokken (vanwege de selectie van primaire ouders). Toekomstig onderzoek zou ook meer aandacht moeten besteden aan gegevens van en over vaders. Een derde beperking ligt in de meetinstrumenten die zijn gebruikt. Vanwege de zware belasting voor ouders en kinderen konden niet alle constructen op alle tijdstippen worden gemeten. Bovendien bleken de gebruikte meetinstrumenten niet geschikt om vast te stellen hóe de interventie gericht op het opvoedingsgedrag het overactieve kindgedrag heeft verminderd. In de toekomst zouden uitgebreidere en herhaalde metingen moeten plaatsvinden aan de hand van verschillende meetmethoden en meerdere informanten.

Conclusie

Dit proefschrift heeft tot verschillende nieuwe inzichten geleid, zowel op theoretisch als praktisch gebied. De resultaten van het onderzoek duiden er op dat externaliserende gedragingen betrouwbaar en valide kunnen worden vastgesteld bij 1-jarige kinderen. Externaliserende problemen komen voor bij 1-jarige kinderen en zijn redelijke voorspellers van dezelfde soort problemen een jaar later. Het temperament van een kind blijkt van belang te zijn bij de ontwikkeling van externaliserende problemen: het modereert de relatie tussen ouderlijk disciplineren en externaliserende problemen. Voornamelijk kinderen met een moeilijk temperament zijn vatbaar voor de wijze waarop ouders disciplineren. Tot slot blijkt de VIPP-SD-interventie effectief in het verbeteren van de houding van moeders ten aanzien van sensitiviteit en sensitieve disciplineren, het verbeteren van enkele aspecten van sensitief disciplineringsgedrag en het verminderen van overactief gedrag van de kinderen. De resultaten van dit proefschrift vormen een aansporing tot verder onderzoek naar de ontwikkeling van externaliserende gedragsproblemen op heel jonge leeftijd en meer onderzoek naar preventiemogelijkheden op deze leeftijd.